

**“SE MUTILARON INDEBIDAMENTE,
POR ESTE MISMO HECHO HACEN
UNA DECLARACIÓN DE SU PROPIO
LIBERTINAJE”. BASILIO DE ANCIRA.
EL FENÓMENO DE LA CASTRACIÓN A
TRAVÉS DE LOS TEXTOS DE LOS PADRES
Y ESCRITORES DE LA IGLESIA EN
EL IMPERIO BIZANTINO.**

Dr. Eirini Artemi
Hellenic Open University

Resumen: Originalmente, la palabra “eunuco” significaba “el guardián de la cama”. Con el tiempo, el término “eunuco” tuvo el significado de aquel que no podía tener relaciones sexuales ni procrear, porque le habían extirpado los genitales o las gónadas. En la Iglesia, el fenómeno de la castración se manifiesta en los ambientes monásticos. Por supuesto, no faltan reacciones y restricciones sobre cuándo un eunuco puede o no unirse al clero. Las palabras de Jesús en el Evangelio de Mateo 19,12 hicieron que los Padres de la Iglesia escribieran y dijeran mucho sobre la castración. La condenación de la castración voluntaria se encuentra por primera vez en los cánones de los Santos Apóstoles. Posteriormente, muchos Padres y Concilios Ecuménicos se refirieron al fenómeno de la castración en relación con el clero y el monaquismo. En este trabajo examinaremos el fenómeno de la castración en la enseñanza cristiana sobre el clero y el monaquismo.

Palabras clave: castración - cristianismo reino de los cielos - Bizancio

**«THEY MUTILATED THEMSELVES UNDULY, BY THIS VERY
DEED MAKE A DECLARATION OF THE OWN LICENTIOUSNESS».
BASIL OF ANCYRA. THE PHENOMENON OF CASTRATION
THROUGH THE TEXTS OF THE FATHERS AND CHURCH
WRITERS IN THE BYZANTINE EMPIRE.**

Abstract: Originally, the word “eunuch” meant “the keeper of the bed.” Over time, the term “eunuch” had the meaning of one who could not have intercourse or procreate, because either his genitals or his gonads have been removed. In the Church, the phenomenon of castration is evident in monastic circles. Of

course, there is no shortage of reactions and restrictions on when a eunuch can or cannot join the clergy. The words of Jesus in Matthew’s Gospel 19,12 caused a lot to be written and said by the Fathers of the Church regarding castration. The condemnation of voluntary castration is first found in the canons of the Holy Apostles. Subsequently, many Fathers and Ecumenical Councils referred to the phenomenon of castration in relation to the clergy and monasticism. In this paper, we will examine the phenomenon of castration in the Christian teaching on the clergy and monasticism.

Keywords: castration - Christianity - kingdom of Heaven - Byzantium.

Recibido: 03.05.2022 - **Aceptado:** 22.07.2022

Correspondencia: Dr. Eirini Artemi, Post-Docs, PhD, MA

E-Mail: eartemi@theol.uoa.gr

Associate Professor of History of Dogma, Patristic and Dogmatic Theology in the Hellenic Open University, postgraduate program of Theology

Professor of the Israel Institute of Biblical Studies
of the Hebrew University of Jerusalem

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8852-9907>

1. Το ανθρώπινο σώμα ως δημιούργημα του Θεού στη θεολογία του Χριστιανισμού.

Το ανθρώπινο σώμα είναι δημιούργημα του Θεού, αφού ο άνθρωπος επλάσθη «κατ’ εικόνα και καθ’ όμοίωσιν»¹. Αποτελεί ναό τού Αγίου Πνεύματος: «Οὐκ οἶδατε ὅτι τό σῶμα ὑμῶν ναός τοῦ ἐν ὑμῖν Ἁγίου Πνεύματος ἐστίν, οὗ ἔχετε ἀπό Θεοῦ καί οὐκ ἐστέ ἑαυτῶν;»² ἢ «ναό του Θεού»³. Για τον λόγο αυτόν οιαδήποτε ενέργεια αμαυρώνει το ανθρώπινο σώμα, είναι κατακριτέα και καταδικαστέα από τη διδασκαλία των Πατέρων και των Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων.

Η αξία τού σώματος τονίζεται μέσα από την ενανθρώπιση του δευτέρου Προσώπου τής Αγίας Τριάδας, του Θεού Λόγου. Ο προαιώνιος Θεός Λόγος, ο Υἱός του Θεού έγινε τέλειος άνθρωπος, ενηθρώπησε για να μπορέσουμε εμείς να γίνουμε Θεοί. Μέσα από την ενανθρώπιση του Θείου Λόγου, το ανθρώπινο σώμα ανακαινίζεται και εκφεύγει από τη φθορά

---

1 Γέν. 1: 26-28.

2 Α΄ Κορ. 6:19

3 Α΄ Κορ. 3:16.

και τα δεσμά τού θανάτου. Επιπλέον, ο Χριστός ανεστήθη ενσώματος⁴ και το σώμα Του είχε υλική υπόσταση, αλλά ήταν απηλλαγμένο από την αμαρτία. Το γεγονός ότι ο Χριστός λέει στον Θωμά να τον αγγίξει για να διαπιστώσει ο ίδιος ο μαθητής τις πληγές στο σώμα τού Αναστημένου Κυρίου Του⁵, το ότι συντρώει με τους μαθητές Του⁶ με σκοπό να αποδείξει τη σωματικότητά Του, είναι απόδειξη της τιμής που απέδωσε ο Κύριός μας στο ανθρώπινο σώμα. Επιπλέον, διαβάζοντας κάποιος τα θαύματα του Κυρίου μπορεί να διαπιστώσει τη σημασία που έδιδε ο Κύριος γενικά για το ανθρώπινο σώμα, αφού ενδιαφέρεται και μεριμνά όχι μόνο για τη θεραπεία των ψυχικών νοσημάτων των ασθενών ή των αμαρτιών τους αλλά και για τη θεραπεία των σωμάτων τους από τις διάφορες ασθένειες που τα ταλάνιζαν⁷.

Γενικότερα μέσα από τη θεολογία τής Εκκλησίας γίνεται φανερό ότι είναι καταδικαστέα οιαδήποτε βλάβη ή φθορά τού ανθρώπινου σώματος, παραμέληση της φροντίδας του ή ενέργειες που δείχνουν κατάχρησή του, όπως η πορνεία, η αρσενοκοιτία, η γαστριμαργία, ο ευνουχισμός κ.λπ. Για τον λόγο αυτόν, η Εκκλησία κατεδίκασε αιρέσεις, όπως τον Μαρκιωνιτισμό, τον Μανιχαϊσμό και τον δοκητισμό που κατεδίκαζαν το ανθρώπινο σώμα ως πηγή μόλυσμού και θεωρούσαν ότι έπρεπε ο άνθρωπος να απαλλαγεί από αυτό μέσω τής εξουθένωσής του με διάφορους τρόπους. Η απάντηση στη δήθεν μιαιρότητα του σώματος έρχεται από τον λόγο του Αββά Ποιμένος: «Ἡμεῖς οὐκ ἐδιδάχθημεν σωματοκτόνοι, ἀλλὰ παθοκτόνοι»⁸. Τέλος, στην Εκκλησία, η αξία του σώματος παραμένει σημαντική ακόμη και μετά τον θάνατο του ανθρώπου. Για τον λόγο αυτόν απορρίπτεται η καύση τού σώματος στους χριστιανούς. Για τον λόγο αυτόν ο ψαλμωδός υπογραμμίζει ότι: «Κύριος φυλάσσει πάντα τά ὀστά αὐτῶν, ἐν ἑξ αὐτῶν οὐ συντριβήσεται»⁹.

4 Λουκ. 24:42.

5 Ιω. 20:27.

6 Ιω. 21: 12-15.

7 Λουκ. 8:41-56. Μαρκ. 2:1-12. Ιω. 9:1-41. Λουκ. 17:12-19, κ.λπ.

8 Ποιμένος Αββά, *Αποφθέγματα Πατέρων* 184, PG 65, 368Α.

9 Ψαλμ.33:21.

2. Η διδασκαλία τής Βίβλου, των Πατέρων και των Συνόδων για τους ευνούχους

«Εἰσὶ γὰρ εὐνούχοι οἵτινες ἐκ κοιλίας μητρὸς ἐγεννήθησαν οὕτω. καὶ εἰσὶν εὐνούχοι οἵτινες εὐνουχίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἰσὶν εὐνούχοι οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρεῖτω.»¹⁰. Οἱ λόγοι αὐτοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπετέλεσαν ἀφορμὴν γιὰ νὰ γραφθοῦν καὶ νὰ εἰπωθοῦν πολλὰ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας σχετικὰ μὲ τὸν εὐνουχισμό.

Ὁ Χριστὸς ἀναφέρει στοὺς ἀνωτέρω λόγους τοῦ στο κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιο τρεῖς κατηγορίες εὐνούχων. Ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἐγεννήθησαν χωρὶς πλήρη ἀνδρικὰ γεννητικὰ ὄργανα. Ἄρα ἦταν εὐνούχοι ἀπὸ τὴν κοιλία τῆς μητέρας τοὺς, οἱ ἐκ «σπάδωνας»¹¹. Ἐκεῖνοι ποὺ εὐνουχίστηκαν ἀπὸ ἄλλους ἀνθρώπους ὡς ἀποτέλεσμα μίας αἰχμαλωσίας τοὺς ἢ μίας τιμωρίας τοὺς ἢ ἐξαιτίας μίας ἀσθένειας, οἱ «ἐκ θλιβίας» καὶ οἱ «ἐκτομίας» ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ εὐνουχίστηκαν μεταφορικὰ, δηλαδὴ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἀποστόλων, τῶν Πατέρων καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸν μοναχισμό, δηλαδὴ τὸν δρόμο τῆς ἐγκράτειας ἀπὸ τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο καὶ τὸν ἀσκητισμὸ¹². Οἱ τελευταῖοι ἐπέλεξαν μεταφορικὰ νὰ γίνουν εὐνούχοι, δηλαδὴ νὰ διατηρήσουν τὴν παρθενία τοὺς καὶ νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ ποὺ παρέμεινε ἐκούσια ἀγάμος καὶ παρθένος, χωρὶς νὰ ἔχει ροπή πρὸς οἰαδήποτε σαρκική σεξουαλική ἐλξή¹³.

Ὅσοι ἀνήκαν στὴν κατηγορία τῶν εὐνούχων ποὺ προήλθαν ἀπὸ χειρουργικὴ ἐπέμβαση, αὐτοὶ διηροῦντο σὲ δύο κατηγορίες: α. σὲ ἐκείνους ποὺ εἶχαν κομμένους τοὺς ὄρχεις τοὺς καὶ τὸ μόριό του¹⁴. Αὐτοὶ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀναπτύξουν ολοκληρωμένες σχέσεις μὲ γυναῖκα, ἀφοῦ δὲν εἶχαν γεννητικὰ ὄργανα, β. σὲ ὅσους τοὺς εἶχαν ἀφαιρέσει τοὺς ὄρχεις ἀλλὰ ὄχι τὸ μόριό τοὺς¹⁵. Ἐκεῖνοι εἶχαν σεξουαλικές σχέσεις ἀλλὰ δὲν

---

10 Ματθ. 19:12.

11 Ἀγαπίου Ἱερομονάχου & Νικοδήμου Ἀγορείτου, *Πηδάλιον*, (Ἀθήναις: ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ ἐκδότου Κ. Γκαρπολά, 1841), σ. 13.

12 Ὅπ.αν.

13 Ὅπ.αν.

14 Ὅπ.αν.

15 «Ἀπὸ δὲ τοὺς τοιοῦτους ἐκτομίας, ἄλλων μὲν εἶναι κομμένα, καὶ τὰ δίδυμα, καὶ ὁ καυλός, οἱ ὁποῖοι δὲν δύνανται πλέον μὲ γυναῖκα νὰ συννευρεθῶσιν, ἄλλου δέ, εἶναι

μπορούσαν να τεκνοποιήσουν. Στο είδος αυτό των ευνούχων ανήκε ο Πετεφρής, ο ευνούχος του Φαραώ και αρχιμάγειράς του, ο οποίος υπήρξε και έγγαμος¹⁶. Αλλά και η Σοφία Σειράχ διατυπώνει λόγο για την επιθυμία ενός ευνούχου να συνάψει ολοκληρωμένες σχέσεις ερωτικές με παρθένο «βλέπων ἐν ὀφθαλμοῖς καὶ στενάζων ὥσπερ εὐνούχος περιλαμβάνων παρθένον καὶ στενάζων»¹⁷.

Στην επιστολή προς Γαλάτας κατά την ερμηνεία τού Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, ο Απόστολος Παύλος κρίνει άξιον για κατάρες εκείνον που έχει αυτοενοουχισθεί. «Ὁ δὲ θεῖος Ἀπόστολος, κατάρας ὑπεύθυνον κρίνει, ἐκείνον ὅπου εὐνουχίση τόν ἑαυτόν του. Οὕτω γάρ καταρᾶται τούς ἀναστατοῦντας τούς Γαλάτας, καὶ ὄφελον καὶ ἀποκόπονται (ἦτοι εὐνουχισθήσονται), οἱ ἀναστατοῦντες ὑμᾶς¹⁸». Παρόλη, όμως, την αρνητική στάση την ποίη τηρούσε η Εκκλησία απέναντι σε όσους είχαν αυτοενοουχιστεί, αυτό δεν την εμπόδισε να αναγνωρίσει ως μάρτυρες και αγίους πολλούς ευνούχους που είχαν μαρτυρήσει για την πίστη τους. Τέτοιοι υπήρξαν ο Δωρόθεος και ο Γοργόνιος, οι οποίοι υπηρετούσαν στο παλάτι τού ρωμαίου αυτοκράτορα Διοκλητιανού, ήταν ευνούχοι και μαρτύρησαν για την πίστη τους στον Χριστό¹⁹.

Στις Πράξεις των Αποστόλων βλέπουμε έναν πλούσιο Αιθίοπα ευνούχο να γίνεται δεκτός στους κόλπους τής πρώτης χριστιανικής κοινότητας και να βαπτίζεται, ύστερα από τη συζήτηση που είχε με τον διάκονο Φίλιππο. Οι ευνούχοι αποτελούσαν μία πολύ ισχυρά και πλούσια τάξη την περίοδο αυτή αλλά και παλαιότερα²⁰. Μάλιστα τα μέλη της

μόνον κομμένα τά δίδυμα, ἀλλ' ὄχι καὶ ὁ καυλός: οἵτινες καὶ μὲ γυναῖκας ἠμποροῦν νὰ ἄμαρτάνουν, ἀγκαλιᾶ καὶ νὰ μὴν κάμουν παιδί, καὶ πόλεμον σφοδρότερον αἰσθάνονται ἀπὸ ἐκείνον ὅπου ἔχουσι τά μόρια ὅλα καὶ παιδοποιούσιν», Αγαπίου Ιερομονάχου & Νικοδήμου Αγορείτου, *Πηδάλιον*, (Αθήναις: εκ της τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, 1841), σ. 13, υποσ. 1.

16 «ἐκτίησατο αὐτόν Πετεφρής ὁ εὐνούχος Φαραώ, ὁ ἀρχιμάγειρος, ἀνὴρ Αἰγύπτιος», Γέν. 39:1.

17 Σοφ. Σειράχ 30:20

18 Γαλ. 5:12. Αγαπίου Ιερομονάχου & Νικοδήμου Αγορείτου, *Πηδάλιον της νοητής νηός, της μόνης αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας* (Αθήναις: εκ της τυπογραφίας του εκδότη Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841), σ. 13

19 Κ. Διάδος, *Η θέση των ευνούχων στο Βυζάντιο και η δράση τους στην αυλή κατά την πρόιμη και μέση περίοδο*, (Θεσσαλονίκη 2016), σ. 29.

20 Ι. Παναγόπουλος, *Η ερμηνεία της Αγίας Γραφής στην Εκκλησία των Πατέρων*, τ.

ανήκαν στην ελίτ τής εποχής, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει χρησιμοποιώντας σύγχρονους όρους. Με το βάπτισμα του ευνούχου μπορεί να υπογραμμιστεί ότι στους κόλπους τής Εκκλησίας, όλοι γίνονται δεκτοί ανεξαρτήτως των «ιδιαιτέρων» χαρακτηριστικών τους ή της διαφορετικότητας τους, αρκεί να έχουν την οπτική τής ψυχής ανοικτή για να δεχθούν τον λόγο του ενανθρωπήσαντος Κυρίου.

Οι Αποστολικοί Κανόνες²¹ 22^{ος} και 23^{ος} θεωρούν τον οικειοθελή ευνουχισμό ως απαγορευτικό εμπόδιο για να γίνει κάποιος κληρικός: «Ὁ ἀκρωτηριάσας ἑαυτὸν μὴ γινέσθω κληρικὸς· αὐτοφονευτὴς γὰρ ἔστιν ἑαυτοῦ, καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας ἐχθρὸς»²², «Εἴ τις κληρικὸς ὢν, ἑαυτὸν ἀκρωτηριάσει, καθαιρείσθω· φονεὺς γὰρ ἔστιν ἑαυτοῦ»²³. Επιπλέον, ο λαϊκός, που ευνουχίζεται είναι αφορισμένος για τρία ἔτη, αφού απειράθη να προκαλέσει κακό στον εαυτό του. Η αιτιολόγηση αυτή βασίζεται στο ότι πολλοί που ευνουχίζοντο δεν κατόρθωναν να επιβιώσουν λόγω επιπλοκών και εσωτερικής αιμορραγίας²⁴.

Α', (Αθήνα: εκδόσεις Ακρίτα, 1991), σ. 243.

21 Υπάρχουν τρία είδη ευνούχων σύμφωνα με τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη: ««Εἰς τρία διαιροῦνται οἱ εὐνούχοι, εἰς σπάδωνα, θλιβία, καὶ ἔκτομία. Καὶ σπάδωνες μὲν εἶναι ἐκεῖνοι τοῦ ἐγεννήθησαν ἀπὸ τὴν κοιλίαν τῆς μητρὸς τῶν, χωρὶς δίδυμα καὶ παιδογόνα μόρια, ... θλιβία δὲ εἶναι ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων τὰ παιδογόνα μόρια ἔθλιψαν καὶ ἔσφιγξαν οἱ γονεῖς τῶν, ὅταν ἦταν νήπια, καὶ τὰ ἕκαμαν ἄχρηστα πρὸς παιδοποιῖαν, μὲ τὸ σφιγξίμον ἐκεῖνο, ἔκτομία δὲ εἶναι ἐκεῖνοι ὅπου ἐπέβαλον τὰ γεννητικὰ μόρια, ἢ μὲ μαχαίρι, ἢ μὲ ἄλλην τέχνην καὶ μηχανήν. Τούτων οὕτω προγεγνωσμένων, λέγει ὁ παρὼν Κανὼν· ἀνίσως τινὰς ἔγινε εὐνούχος ἀπὸ κακίαν καὶ βλάβην ἀνθρώπων, ἢ εἰς καιρὸν διωγμοῦ ἐκόπησαν ἀπὸ τοὺς διώκτας τὰ παιδογόνα μόρια τῶν ἀνδρῶν· ἢ ἐγεννήθη ἔτσι ἐκ κοιλίας μητρὸς του, εἶναι δὲ ἄξιος δι' ἱερωσύνην, ἃς γίνεται Ἐπίσκοπος, ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς δὲν ἔγινεν αἴτιος τοῦ τοιοῦτου εὐνουχισμοῦ, ἀλλ' ἢ ὑπὸ φύσεως, ἢ ὑπὸ πονηρῶν ἀνθρώπων, ἔπαθε τὸ τοιοῦτο κακόν, διὰ τὸ ὅποιον πρέπει μάλιστα νὰ ἐλεῖται, καὶ ὄχι νὰ μισῆται, καὶ νὰ παιδεύηται...»», Αγαπίου Ιερομονάχου καὶ Νικοδήμου Αγιορείτου, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός, τῆς μόνης αγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας* (Αθήναις: ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ ἐκδότου Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841), σ. 13.

22 *Ἱεροὶ Κανόνες τῶν Ἁγίων καὶ Πανσέπτων Ἀποστόλων*, Κανὼνας 22, Αγαπίου Ιερομονάχου καὶ Νικοδήμου Αγιορείτου, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός, τῆς μόνης αγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας* (Αθήναις: ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ ἐκδότου Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841), σ. 13.

23 Κανὼνας 23, Αγαπίου Ιερομονάχου καὶ Νικοδήμου Αγιορείτου, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός, τῆς μόνης αγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας* (Αθήναις: ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ ἐκδότου Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841), σ. 13: «Εἴ τις κληρικὸς ὢν, ἑαυτὸν ἀκρωτηριάσει, καθαιρείσθω· φονεὺς γὰρ ἔστιν ἑαυτοῦ».

24 Κανὼνας 24: «Λαϊκὸς ἑαυτὸν ἀκρωτηριάσας, ἀφοριζέσθω ἔτη τρία· ἐπίβουλος

Αντίθετα στο 21^ο κανόνα των Αποστόλων τονίζεται ότι, αν κάποιος ευνουχισθεί χωρίς τη θέλησή του, αν είναι άξιος μπορεί να γίνει όχι μόνον κληρικός αλλά και επίσκοπος, «Ευνούχος, εἰ μὲν ἐξ ἐπιχειρίας ἀνθρώπων ἐγένετό τις, ἢ ἐν διωγμῷ ἀφηρέθη τὰ ἀνδρῶν, ἢ οὕτως ἔφυ, καὶ ἔστιν ἄξιος, ἐπίσκοπος γινέσθω»²⁵. Αντίθετα στον 22^ο κανόνα των Αποστόλων σημειώνεται ότι όποιος ευνουχιστεί από μόνος του ή ορίσει σε κάποιον άλλον να τον ευνουχίσει, τότε δεν πρέπει να γίνεται κληρικός, αφού φόνευσε ο ίδιος τον εαυτό του και κατέστρεψε κάτι που είναι κατασκευασμένο από τον Θεό²⁶. Στην ερμηνεία τού συγκεκριμένου κανόνα στο *Πηδάλιον* τονίζεται η οικτρή κατάσταση του ευνούχου που γίνεται με τη δική του θέληση, αφού καταστρατηγεί τη φύση που τού έδωσε ο Θεός αλλά και τον σκοπό της ανδρικής φύσης του που είναι να τίκτει τέκνα. Επιπλέον, δεν μπορεί να ενεργήσει ούτε ως γυναίκα, αφού δεν μπορεί να κυφορήσει²⁷.

Στους πρώτους αιώνες τού Χριστιανισμού, ο Ιουστίνος ο Μάρτυρας και Απολογητής (100-165) εκφράζει την άποψη για το πόσο απαίσιο επιλογή ήταν ο ευνουχισμός, ενώ σημειώνει ότι κανένας ιατρός δεν

γάρ ἐστι τῆς ἑαυτοῦ ζωῆς» Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Αγιορείτου, *Πηδάλιον της νοητής νηός, της μόνης αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας* (Αθήναις: εκ της τυπογραφίας του εκδότη Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841), σ. 14.

25 Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Αγιορείτου, *Πηδάλιον της νοητής νηός, της μόνης αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας* (Αθήναις: εκ της τυπογραφίας του εκδότη Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841), σ. 13.

26 «Ο άκρωτηριάσας ἑαυτὸν μὴ γινέσθω κληρικός· αὐτοφονευτὴς γάρ ἐστιν ἑαυτοῦ, καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας ἐχθρός», Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Αγιορείτου, *Πηδάλιον της νοητής νηός, της μόνης αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας* (Αθήναις: εκ της τυπογραφίας του εκδότη Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841), σ. 13.

27 «Ο μὲν ἀνωτέρω εἰρημένος Κανὼν ὀρίζει διὰ τοὺς εὐνουχισθέντας στανικῶς, ὁ δὲ διὰ τοὺς εὐνουχισθέντας θεληματικῶς, λέγων· ὅποιος ἤθελεν εὐνουχίσῃ τὸν ἑαυτὸν του με τὸ θέλημά του, ὑγῆς ὢν, ἢ μὲ τὰ χέρια του, ἢ βάλῃ ἄλλον καὶ τὸν εὐνουχίσῃ, ἄς μὴ γίνεται Κληρικός· ἐπειδὴ αὐτὸς εἶναι μοναχὸς φονεὺς τοῦ ἑαυτοῦ του, καὶ ἐχθρὸς τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ. Διότι ὁ μὲν Θεὸς ἐδημιούργησεν αὐτὸν ἄνδρα, μὲ ὅλα τὰ παιδογόνα μόρια· αὐτὸς δὲ ἐκβάλλοντας αὐτά, μεταβάλλει τὸν ἑαυτὸν του εἰς μίαν ἀλλόκοτον, καὶ παράξενον φύσιν· ἐπειδὴ, οὔτε ἄνδρας εἶναι, διατὶ δὲν δύναται νὰ ἐνεργήσῃ τὰ τῶν ἀνδρῶν, καὶ νὰ γεννήσῃ ὅμοιον αὐτῷ ἄνθρωπον· οὔτε πάλιν γυνή, διότι δὲν δύναται τὰ τῶν γυναικῶν νὰ πάθῃ, ἤτοι νὰ ἐγαστρωθῇ, καὶ νὰ γεννήσῃ ὡς αἱ γυναῖκες, ἀλλὰ τρόπον τινὰ εἶναι ἕνα τρίτον τέρας, καὶ ὡσαν νὰ εἶπῃ τινάς, εἶναι μέσον ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν», Αγαπίου Ιερομονάχου και Νικοδήμου Αγιορείτου, *Πηδάλιον της νοητής νηός, της μόνης αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας* (Αθήναις: εκ της τυπογραφίας του εκδότη Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841), σ. 13.

μπορούσε να προχωρήσει σε ευνουχισμό οποιουδήποτε άλλου, αν δεν υπήρχε η σύμφωνη άποψη του Βασιλέα ή του ηγεμόνα τής περιοχής. Με αυτό τον τρόπο ο Ιουστίνος απειρείτο να εμποδίσει τον ευνουχισμό, ως τιμωρία κάποιου ή με σκοπό την σεξουαλική εκμετάλλευσή του ή εξαιτίας κάποιας ασθένειας²⁸.

Ένας σημαντικός θεολόγος της Εκκλησίας, ο οποίος ήθελε τόσο πολύ να αφιερωθεί στην ασκητική ζωή και να διαφυλάξει την παρθενία του αναπόσπαστος από σαρκικές ηδονές, υπήρξε ο Ωριγένης (185-251). Ο χαλκέντερος θεολόγος επηρεάστηκε από τους λόγους του Κυρίου στο κατά Ματθαίον ευαγγέλιο σχετικά με τους ευνούχους. Απεπειράθη δε, να τα εφαρμόσει πιστά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον αυτοευνουχισμό του²⁹, προκειμένου να αποφύγει τον οποιοδήποτε σεξουαλικό σκανδαλισμό. Συγκεκριμένα, ο Ευσέβιος Καισαρείας σημειώνει, «Ἐν τούτῳ δὲ τῆς κατηχήσεως ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας τοῦργον ἐπιτελοῦντι τῷ Ὁριγένει πρᾶγμα τι πέπρακται φρενὸς μὲν ἀτελοῦς καὶ νεανικῆς, πίστεώς γε μὴν ὁμοῦ καὶ σωφροσύνης μέγιστον δεῖγμα περιέχον. τὸ γάρ· εἰσὶν εὐνούχοι οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ἀπλούστερον καὶ νεανικότερον ἐκλαβὼν, ὁμοῦ μὲν σωτήριον φωνὴν ἀποπληροῦν οἰόμενος, ὁμοῦ δὲ καὶ διὰ τὸ νέον τὴν ἡλικίαν ὄντα μὴ ἀνδράσι μόνον, καὶ γυναιξὶ δὲ τὰ θεῖα προσομιλεῖν, ὡς ἂν πᾶσαν τὴν παρὰ τοῖς ἀπίστοις αἰσχυρᾶς διαβολῆς ὑπόνοιαν ἀποκλείσειεν, τὴν σωτήριον φωνὴν ἔργοις ἐπιτελέσαι ὠρμήθη, τοὺς πολλοὺς τῶν ἀμφ’ αὐτὸν γνωρίμων διαλαθεῖν φροντίσας»³⁰.

Ο ίδιος ο Ωριγένης, όμως, στην ερμηνεία τού συγκεκριμένου χωρίου στην πραγματεία *Περὶ Ἐυχῆς* ερμηνεύει το ίδιο χωρίο αλληγορικά και μάλιστα επικρίνει εκείνους που το εφήρμοσαν κατά γράμμα, χρησιμοποιώντας παράφραση του χωρίου του Δευτερονομίου: «Οὐκ εἰσελεύσεται θλαδίας οὐδὲ ἀποκεκομμένος εἰς τὴν ἐκκλησίαν Κυρίου»³¹, γράφει «Εἰ δὲ ἐστὶ τις διαφορὰ ἐκκλησίας καὶ συναγωγῆς τῆς μὲν κυρίως ἐκκλησίας οὐκ ἐχούσης «σπίλον ἢ ρυτίδα ἢ τι τῶν τοιοῦτων ἀλλὰ» ἀγίας καὶ ἀμώμου τυγχανούσης, εἰς ἣν οὔτε ὁ «ἐκ πόρνης» εἰσέρχεται οὔτε ὁ

28 Ιουστίνου Μάρτυρος, Απολογητή, *Απολογία 1*, PG 6, 373AB.

29 Π. Χρήστου, «Ωριγένης», *ΘΗΕ 12*, στηλ. 573-591, συγκεκριμένα 575. Του ίδιου, *Ελληνική Πατρολογία Τόμος Β' Περίοδος Διωγμών*, (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ἴδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν 1978), σ. 805-882.

30 Ευσεβίου Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 6.8.1-5, PG 20, 536-537.

31 Δευτ. 23:2

«θλαδίας»³² ἢ «ἀποκεκομμένος»³³.

Ἡ Ἀ Οικουμενική Σύνοδος απαγορεύει να γίνει κάποιος κληρικός ἢ να παραμείνει στον κλῆρο ὅποιος που ἔχει αυτοενοουχιστεῖ ἢ οικειοθελῶς ἔχει ἐπιλέξει τον ευνουχισμό με τη βοήθεια ἰατροῦ. Ἡ απαγόρευση, ὁμως, αὐτή δεν ἴσχυε, αν ο ευνουχισμός του προήρχετο ἀπό κάποια ἀσθένεια ἢ προέκυπτε ὡς συνέπεια αἰχμαλωσίας σε ἐχθρούς ἢ ὡς τιμωρία που τού εἶχε ἐπιβληθεῖ³⁴. Συνεπῆς στις ἀποφάσεις τῆς Ἀ΄ Οικουμενικῆς Συνόδου, ο Κωνσταντῖνος ο Μέγας με νόμο ἐπέβαλε να τιμωρεῖται αὐστηρά με κεφαλική ποινή, ὅποιος ἐκτέμνει εἴτε ἐλεύθερον εἴτε δούλον με ἢ χωρὶς τῆ συναίνεσής του³⁵.

Βεβαίως, μπορεῖ ὀρισμένοι ευνούχοι να ἐφτάναν στην πράξη αὐτή για λόγους ἠδονῆς ἀλλά πολλοί ἦταν ἐκεῖνοι που ἀκολουθοῦσαν το παράδειγμα του Ὠριγένη, και προέβησαν στην ἐν λόγῳ πράξη, διότι ἐρμήνευαν

32 Ἐθλαδίας: ευνούχος, αὐτός που ἔχει «ἐκτεθλασμένους», σπασμένους τους ὄρχεις. Ἀποκεκομμένος: Αὐτός που ἔχει τους ὄρχεις του κομμένους. Ἀναλυτικότερα οἱ μέθοδοι ευνουχισμοῦ σύμφωνα με τον βυζαντινὸ ἰατρό του 7ου αἰῶνα, Παῦλο Αἰγινίτη, στο ἔργο του «Ἐπιτομή τῆς Ἱατρικῆς» ἦταν: «διττός δέ ἐστιν οὔτος, ὁ μὲν κατὰ θλάσιν, ὁ δὲ κατ' ἐκτομήν. Ὁ μὲν κατὰ θλάσιν οὔτος ἐπιτελεῖται ἔτι νήπια ὄντα τὰ παιδιά ἐπικαθίεται εἰς λεκάνην θερμοῦ ὕδατος ἔπειτα, ὅταν χαλασθῇ τὰ σώματα, ἐν αὐτῇ τῇ λεκάνῃ τοῖς δακτύλοις θλάς τὰ διδύμια, ἕως οὗ ἀφανισθῇ και διαλυθέντα μηκέτι τῇ ἀφῆ συνεστῶτα ὑποπέση. ὁ δὲ κατ' ἐκτομήν τρόπος τοιοῦτός ἐστιν ὑπτιος ἐσχηματίσθω ἐπὶ βάρου ὁ ευνουχιζόμενος, και τοῖς δακτύλοις τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πιέζεσθω ὁ ὄσχεος σὺν τοῖς διδύμοις και διαταθεῖς ἐπ' ὀρθὸν τεμνέσθω σμίλῃ δύο τομαῖς, μὴ καθ' ἑκάτερον δίδυμον ἐκπηδήσαντες δὲ οἱ δίδυμοι ἐκτεμνέσθωσαν διαδερόμενοι λεπτοτάτης μόνον συνεχείας τῆς κατὰ τὴν πρόσφυσιν τῶν ἀγγείων καταλιμπανομένης. οὔτος ὁ τρόπος τοῦ κατὰ θλάσιν προκέκρται ὁ γὰρ τεθλασμένοι ποτὲ και συνουσίας ὀρέγονται μέρους τινός, ὡς ἔοικε, τῶν διδύμων ἐν τῇ θλάσει διαλανθάνοντες», Παύλου Αἰγινίτη, *Ἐπιτομή τῆς Ἱατρικῆς*, 6.68,19-23, στο J. L. Heiberg, *Corpus Graecorum Medicorum*, 9. 2, (Leipzig and Berlin 1924), σ. 111-112.

33 Ὠριγένη Ἀλεξανδρείας, *Περὶ Ἐυχῆς*, 20.1, PG 11, 477C.

34 «Ἐἴ τις ἐν νόσφ ὑπὸ ἰατρῶν ἐχειρουργήθη, ἢ ὑπὸ βαρβάρων ἐξετεμῆθη, οὔτος μενέτω ἐν τῷ κλῆρῳ. Εἰ δὲ τις ὑγιαίνων ἑαυτὸν ἐξέτεμε, τοῦτον και ἐν τῷ κλῆρῳ ἐξεταζόμενον, πεπαῦσθαι προσήκει και ἐκ τοῦ δέυρο, μηδένα τῶν τοιοῦτων χρῆναι προάγεσθαι. Ὡσπερ δὲ τοῦτο πρόδηλον, ὅτι περὶ τῶν ἐπιτηδευόντων τὸ πρᾶγμα, και τολμώντων ἑαυτοὺς ἐκτέμνειν εἴρηται· οὔτως, εἴ τινες ὑπὸ βαρβάρων, ἢ δεσποτῶν ευνουχίσθησαν, εὐρίσκοντο δὲ ἄλλως ἄξιοι, τοὺς τοιοῦτους εἰς κλῆρον προσίεται ὁ κανὼν», «Ἀ΄ Κανὼνας Ἀ΄ Οικουμενικῆς Συνόδου», Γ. Α. Ράλλη & Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα τῶν θεῶν και ἱερῶν Κανόνων*, Β΄, (Ἀθήνησιν: ἐκ τῆς τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, 1852), σ. 114.

35 Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ και Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, τ. Α΄, (Ἀθήνα: ἐκδόσεις Συμμετρία, 1994), σ. 179 - 180.

κυριολεκτικά τους λόγους του ευαγγελίου σχετικά με τον ευνουχισμό και τη Βασιλεία των Ουρανών³⁶. Οι Πατέρες και οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς τής Εκκλησίας, όπως ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς³⁷, ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας³⁸, ο Βασίλειος Καισαρείας³⁹, ο Βασίλειος Αγκύρας⁴⁰, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος⁴¹ και ο Κύριλλος Αλεξανδρείας⁴² και άλλοι αναφέρθηκαν στο έργο τους για τους ευνούχους.

Συγκεκριμένα, ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς διακρίνει μία απέχθεια προς το γυναικείο φύλο για εκείνους που επέλεξαν να ευνουχιστούν και, επιπλέον, έναν φόβο τόσο για τον γάμο όσο και για την αντιμετώπιση των διαφορών προκλήσεων της καθημερινής βιωτής τους⁴³. Στη συνέχεια, ο

---

36 Ματθ. 19,12: «εἰσὶ γὰρ εὐνούχοι οἵτινες ἐκ κοιλίας μητρὸς ἐγεννήθησαν οὕτω. καὶ εἰσὶν εὐνούχοι οἵτινες εὐνουχίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἰσὶν εὐνούχοι οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρεῖτω».

37 Κλήμεντος Αλεξανδρέως, *Στρωματεῖς*, 3.1, PG 8, 1100AB.

38 Αθανασίου Αλεξανδρείας, *Αποσπάσματα ερμηνείας στο Άσμα Ασμάτων*, PG 27, 1352C.

39 Βασιλείου Καισαρείας, *Ἐπιστολή 115, Συμπλεκτικά αἰρετική*, PG 32, 532AB.

40 Βασιλείου Αγκύρας, *Περὶ τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας πρὸς Λητόιον Ἐπίσκοπον Μελιτηνῆς* 62.63, PG 30, 797C, 800A. Βασιλείου Αγκύρας, *Περὶ τοῦ ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας πρὸς Λητόιον ἐπίσκοπον Μελιτηνῆς.*, 61, PG 30, 793A. (Το έργο αυτό απεδίδετο αρχικά στον Βασίλειο Καισαρείας. «Ο F. Cavallera τό 1905 υποστήριξε αρκετά πειστικά ότι αυτό το έργο, μολονότι τα περισσότερα χειρόγραφα το αποδίδουν στον Μέγα Βασίλειο, είναι αυτό πού ό Ίερόνυμος (De viris ilistribus 89) αποδίδει στον Βασίλειο Αγκύρας. PG 30, 669-809. Πράγματι, στο έργο διαπιστώνονται ομοιουσιανικές απόψεις καί παρατηρήσεις ψυχολογικές καί ψυχοσωματικής υγιεινής, πού θα μπορούσε αντίστοιχα να διατυπώσει ένας ομοιουσιανός θεολόγος και ένας ιατρός (και τα δύο αυτά ήταν ο Βασίλειος Αγκύρας). Στο κείμενο εγκωμιάζεται η παρθενία καί υποδεικνύονται οι τρόποι και οι αρετές, με τις οποίες αυτή μπορεί να διατηρηθεί-Με έντονη φιλοσοφικής μορφής ηθικολογία εισέρχεται αδιάκριτα σε λεπτομέρειες του ψυχοσωματικού φαινομένου της παρθενίας», Στ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία Β΄:Ο τέταρτος αιώνας*, (Αθήνα: Παρουσία, 1990), σ. 215-216)

41 Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους* 4,2, PG 60, 419A-D.

42 Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Λόγος ΙΘ΄ στηλιτευτικός κατά ευνούχων*, PG 77, 1105C–1109C.

43 Κλήμεντος Αλεξανδρέως, *Στρωματεῖς*, 3.1, PG 8, 1100AB: «Πυθομένων, φασί, τῶν ἀποστόλων μήποτε ἄμεινόν ἐστι τό μή γαμεῖν, ἀποκρίνασθαι λέγουσι τόν Κύριον· Οὐ πάντες χωροῦσι τόν λόγον τοῦτον· εἰσὶ γάρ εὐνούχοι, οἱ μὲν ἐκ γενετῆς, οἱ δέ ἐξ ἀνάγκης». Ἐξηγοῦνται δέ τό ῥητόν ὧδέ πως· «Φυσικήν τινες ἔχουσι πρὸς γυναῖκα ἀποστροφὴν ἐκ γενετῆς, οἵτινες, τῇ φυσικῇ ταύτῃ συγκράσει χρώμενοι, καλῶς ποιοῦσι

Αθανάσιος Αλεξανδρείας αναφέρεται στους ευνούχους, τους οποίους έθετε σε δύο κατηγορίες, σε εκείνους που επέλεξαν να διαβιούν μακριά από τους σαρκικούς πειρασμούς και είχαν ευνουχιστεί μεταφορικά αλλά και σε εκείνους που είχαν γίνει ευνούχοι από τρίτου⁴⁴. Ο Αθανάσιος σε ουδεμία αναφορά προβαίνει σε εκείνους που αυτενουχίστηκαν με την κυριολεκτική σημασία τού όρου.

Ο Βασίλειος Καισαρείας χαρακτηρίζει τους ευνούχους «θηλυδριώδεις», ενώ την ίδια λέξη θα χρησιμοποιήσει και αργότερα ο Σκυλίτζης με τη σημασία τού ανδρός που φέρεται σαν να είναι γυναίκα, «έκπέμπει κατά τῆς νήσου, στρατηγὸν ἐπιστήσας τοῖς πᾶσι Κωνσταντῖνον πατρίκιον τὸν Γογγύλιον, θηλυδριὰν ἄνθρωπον καὶ σκιατραφῆ καὶ ἀπειροπόλεμον καὶ ἓνα τῶν ἐν τῷ παλατίῳ θαλαμηπόλων»⁴⁵. Σε άλλη συνάφεια ο Μ. Βασίλειος σημειώνει ότι εκείνοι που ευνουχίστηκαν από άλλους είχαν κέρδος ότι απέφυγαν τις ηδονές και σωφρονίστηκαν χωρίς ιδιαίτερο κόπο αλλά διά σιδήρου⁴⁶. Στο ίδιο έργο του «Προς Συμπλικίαν αιρετικήν» ο Βασίλειος εκτοξεύει βαρείες κατηγορίες εναντίον των ευνούχων: «ευνούχων γένος ἄτιμον καὶ πανώλεθρον τοῦτο δὴ τοῦτο ἄθηλυ, ἄνανδρον, γυναικομανὲς καὶ ἐπίζηλον, κακόμισθον, εὐμετάβλητον, ἀμετάδοτον, πάνδοχον, ἀπροσκορές, κλαυσίδειπνον, ὀξύθυμον, χρυσομανές, ἀπνήες, θηλυδριῶδες, γαστρίδουλον»⁴⁷. Από τα ανωτέρω γίνεται φανερό ότι ο επίσκοπος Καισαρείας δεν είχε καμμία εκτίμηση προς

μῆ γαμοῦντες. Οὗτοι, φασίν, εἰσίν, οἱ ἐκ γενετῆς ευνούχοι. Οἱ δὲ ἐξ ἀνάγκης, ἐκείνοι οἱ θεατρικοὶ ἀσκηταί, οἵτινες διὰ τὴν ἀνθολκὴν τῆς εὐδοξίας κρατοῦσιν ἑαυτῶν· οἱ δὲ ἐκτετμημένοι κατὰ συμφορὰ ευνούχοι γεγόνασι κατὰ ἀνάγκην. Οἱ τοῖνυν κατὰ ἀνάγκην οὐ κατὰ λόγον ευνούχοι γίνονται· οἱ δὲ ἔνεκα τῆς αἰωνίου βασιλείας ευνουχίσαντες ἑαυτοῦς, διὰ τὰ ἐκ τοῦ γάμου, φασὶ συμβαίνοντα, τὸν ἐπιλογισμὸν τοῦτον λαμβάνουσιν τὴν περὶ τὸν πορισμὸν τῶν ἐπιτηδεῶν ἀσχολίαν δεδιότες».

44 Αθανασίου Αλεξανδρείας, *Αποσπάσματα ερμηνείας στο Άσμα Ασμάτων*, PG 27, 1352C: «οὐ μάχαιραν ἐπιβάλλον, καθάπερ τινὲς τῶν ἀνθρώπων ποιοῦσιν, ἀλλὰ, καθὼς εἶπεν ὁ Κύριος, ὅτι· Εἰσίν ευνούχοι οἵτινες ευνουχίσαν ἑαυτοῦς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ἄνθρωποι μὲν γὰρ ἀνθρώπους ευνουχίζουσιν οὐ διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀλλὰ διὰ τὴν βασιλείαν τῶν γυναικῶν ἑαυτῶν καὶ διὰ τήρησιν, καὶ διὰ ὑπερηφανίαν».

45 Ιωάννου Σκυλίτζη, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, 245-246.39-42, Ioannis Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, CFHB, Series Berolinensis, 5, (Berlin: publ. I. Thurn, 1973)

46 Βασίλειος Καισαρείας, *Ἐπιστολή 115, Συμπλικία αἰρετικῆ*, PG 32, 532B: «Οὗτοι μὲν σωφρονοῦσι ἄμισθα διὰ σιδήρου».

47 Ὁ.π., PG 32, 532B.

όσους επιλέγουν να γίνουν ευνούχοι.

Ο Βασίλειος Αγκύρας σημειώνει ότι μπορεί ο ευνούχος να είναι διηνεκώς απηλλαγμένος από τη ροπή τῆς αμαρτίας όσον αφορά στα του σεξουαλικού βίου του: «Πόσῳ πλέον δεῖ τά ἄρβρενα σώματα, κἄν εὐνούχων ἦ, τὴν παρθένον φυλάττεσθαι; Κἄν εὐνούχος γάρ ἦ, ἀλλ’ ἀνὴρ ἐστὶ τὴν φύσιν [...] οὕτω καὶ ὁ ἄρσην ἀποκεκομμένος τά μόρια, ἄρσην ὁμως ἐστὶ τῇ ἐπιθυμίᾳ τοῦ πάθους. Διό καὶ αὐτός κατὰ τό ὅμοιον σχηματισάμενος πρὸς τὴν πράξιν, ἔρωτος πνέει καὶ ἐκτόπου μανίας. Ἀλλά καὶ ὀρμῶν πρὸς τὴν συμπλοκὴν, κἄν μὴ φθειρῆ τῷ μέρει ἐκείνῳ ἐνοχλῶν τῇ θηλείᾳ, ὁμως αὐτός μὲν ὡς φθείρας, τὴν ἐπιθυμίαν οὕτως ὑπὸ τῆς φαντασίας διάκειται. Τὴν δέ πρὸς τὴν ἀμαρτίαν πικρότερον ἐρεθίζων, φθείρει μὲν ὅλον τόν νοῦν, καὶ τό σῶμα δέ πρὸς τὴν τῆς φθορᾶς πράξιν οἰστρεῖ»⁴⁸.

Ο Ιωάννης Χρυσόστομος σημειώνει και εκείνος με τη σειρά του για τα τρία είδη ευνούχων: «Εἰσὶν εὐνούχοι, οἵτινες ἐκ κοιλίας μητρός ἐγεννήσθησαν οὕτως· καὶ εἰσὶν εὐνούχοι, οἵτινες εὐνουχίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων· καὶ εἰσὶν εὐνούχοι, οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν»⁴⁹. Στην Ομιλία για την Κυριακή του Παραλύτου τονίζει ότι ο Χριστός αναφέρει τρεις τρόπους ευνουχισμού, τους οποίους έχει παρουσιάσει σε άλλο έργο του ο ίδιος⁵⁰ και προσθέτει ότι τους δύο τρόπους ευνουχισμού τούς αφήνει αβράβευτους ο Χριστός στη διδασκαλία Του και τον έναν μόνο βραβεύει με τη βασιλεία των Ουρανῶν⁵¹, δηλαδή την εγκράτεια απέναντι στις ηδονές. Άρα, εδώ η αγαμία ταυτίζεται με τον ηθικό ευνουχισμό και όχι με τον φυσικό.

Ο Κύριλλος Αλεξανδρείας κατηγορεί τους ευνούχους για ανάρμοστη συμπεριφορά και ότι υποκύπτουν στο πάθος της ομοφυλοφιλίας. Τονίζει μάλιστα ότι ευρίσκονται σε δεινή θέση, διότι η ακολασία της σάρκας τούς οδηγεί ώστε να συμπεριφέρονται ως γυναίκες στη σεξουαλική πράξη, αν και θα ήθελαν να μπορούν να ενεργούν ως άνδρες⁵². Στο σημείο αυτό ο Κύριλλος υπογραμμίζει ότι, όσοι γίνονταν ευνούχοι, σκοπό

---

48 Βασίλειου Αγκύρας, *Περί τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας πρὸς Λητόιον Ἐπίσκοπον Μελιτηνῆς* 62.63, PG 30, 797C, 800A.

49 Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ομιλίες εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*, PG 58, 599.

50 Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ομιλίες εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*, PG 58, 599-600.

51 *Οπ.αν.*, PG 58, 600.

52 Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Λόγος στηλιτευτικός κατὰ ευνούχων*, ΙΘ, PG 77, 1108AB.

είχαν να ικανοποιήσουν τις ομοφυλοφιλικές τάσεις τους, παριστάνοντας τις γυναίκες⁵³. Από την άλλη, οι ίδιοι, όταν συνευρίσκονται ερωτικά με γυναίκες, τούς φέρονται με χυδαίο τρόπο⁵⁴. Ο Κύριλλος μας θυμίζει κάτι ανάλογο της σύγχρονης εποχής. Σήμερα, ορισμένοι άνδρες που «θεωρούν ότι έχουν γυναικεία φύση» και λαμβάνουν ορμονική θεραπεία προκειμένου να αποκτήσουν γυναικεία εξωτερικά χαρακτηριστικά καταλήγουν να διάγουν βίο ως υποχείρια ερωτικά επί πληρωμή. Ως τρανσέξουαλ είναι δυστυχημένοι, διότι γίνονται όργανα ικανοποίησης της ηδονής κάποιων άλλων ανδρών, οι οποίοι τούς μεταχειρίζονται με πολύ άσχημο και εξευτελιστικό τρόπο, ενώ καθημερινά πρέπει να λαμβάνουν χάπια για την ορμονική θεραπεία και για να παραμένουν στα χαρακτηριστικά του «γυναικείου φύλου» που έρχεται σε αντίθεση με το φύλο που η φύση τούς έδωσε. Από την άλλη, πολλοί από αυτούς που έχουν σεξουαλικές σχέσεις με άνδρες και με γυναίκες, επιχειρούν να ευτελίζουν τις τελευταίες, διότι αισθάνονται λύπη λόγω της του ότι δεν έχουν γεννηθεί με γυναικεία φύση.

Ο ε΄ κανόνας τής Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου ρητά τονίζει ότι, αν κάποιος είναι ευνούχος (θεωρούμε ότι αναφέρεται σε εκείνον μάλλον που ήταν από τη φύση του ή έχει ευνουχιστεί ακουσίως), καλείται να διαφυλάξει τον εαυτό του και να μη συγκατοικεί με ανθρώπους που εγείρει διάφορες υποψίες και δημιουργεί κατηγορίες εναντίον του, διότι έτσι, αν είναι κληρικός, οφείλει να καθαιρεθεί, ενώ αν είναι λαϊκός πρέπει να αφοριστεί⁵⁵. Οπότε στον κανόνα αυτόν δεν καταδικάζεται μόνον η πράξη

53 Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Λόγος στηλιτευτικός κατά ευνούχων*, ΙΘ, PG 77, 1108AB.

54 Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Λόγος στηλιτευτικός κατά ευνούχων*, ΙΘ, PG 77, 1108C, μτφρ. Μονή Παντοκράτορος, <https://www.impantokratoros.gr/638285CB.el.aspx>: «Ὅπως τὰ πορνίδια, περιστρέφον με ἀπρέπεια τὸ κεφάλι ἀπὸ δὴ κι ἀπὸ κεί καὶ γελοῦν ἀκράτητα καὶ με ἀναίδεια, ὑποδηλώνοντας φανερὴ ὑποδοῦλωση στὸν οἶστρο. Ἔτσι, ἀφ' ἑνὸς φθείρονται ὡς γυναῖκες, μαλακὰ κατακλινόμενοι καὶ ἐκθληνόμενοι με τοὺς ἄνδρες, ἀφ' ἑτέρου δέ, κοιμώμενοι με τίς γυναῖκες ὡς φύλακες καὶ εἰκόνες σωφροσύνης δῆθεν, αἰσχροπραγοῦν ἀναίσχοντα καὶ ἀσύστολα. Καὶ αὐτοὶ λοιπόν, φθειρόμενοι με αὐτὸν τὸν τρόπο ἀπὸ ἄνδρες βεβήλους καὶ ἀνοσίους, ἐκθληνόμενοι καὶ καταμολύνονται μέσῳ τῆς παρά φύσιν ἀνοσιουργίας καὶ σιχαμάρας. Οἱ ἴδιοι δέ σάν λυσσασμένα σκυλιά καταμολύνουν καὶ καταβλάπτουν γυναικάρια ταλαίπωρα, «πού ἔχουν σωρούς ἀπὸ ἄμαρτιες», ὅπως ἔχει λεχθεῖ καί, τὸ χειρότερο καὶ πιὸ ἔλεινό, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ γίνονται αἴτιοι καὶ πρόξενοι καὶ μέτοχοι τῆς ἀπεράντου κολάσεως, καὶ ἐκεῖνοι πού φθείρουν καὶ ἐκεῖνοι πού φθείρονται»

55 «Εἰ δὲ παραβαίνει τις τὰ παρ' ἡμῶν ὀρισθέντα, καθαιρεῖσθω. Τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ οἱ εὐνούχοι παραφυλαττέσθωσαν, τὸ ἄμμεπτον ἑαυτοῖς προνοοῦμενοι παραβαίνοντες

τού ευνουχισμού αλλά η πιθανή χρήση του ευνούχου ως αντικειμένου ικανοποίησης σεξουαλικών επιθυμιών από άλλους⁵⁶.

Ο Μαλάλας μάλιστα αναφέρει ότι την εποχή τού αυτοκράτορα Ιουστινιανού ορισμένοι αρσενοκοιτούντες επίσκοποι απεμακρύνθησαν από τις επισκοπές τους⁵⁷. Σε αυτούς ο αυτοκράτορας επέβαλε την τιμωρία τής καυλοτομής, δηλαδή τού ευνουχισμού. Την εποχή αυτή, παράλληλα με τη θανατική ποινή υπήρχε και η «καυλοτομή», η αποκοπή τού ανδρικού μορίου, ώστε να μην υπάρχει κάποια πιθανότητα ο ενεργός ομοφυλόφιλος να διαφθείρει κάποιον άλλο άνδρα. Η επιβολή της καυλοτομής – του ευνουχισμού, συχνά λόγω αιμορραγίας προκαλούσε τον θάνατο⁵⁸»⁵⁹.

Η εν Κωνσταντινουπόλει Πρωτοδευτέρα (ΑΒ) Σύνοδος το 861 απαγορεύει την ιερωσύνη σε όσους έχουν ευνουχιστεί χωρίς να υπάρχει κάποιο νόσημα ως αιτία. Επιπλέον, τονίζει ρητά ότι, όσοι είναι κληρικοί οποιασδήποτε βαθμίδας και έχουν ευνουχιστεί χωρίς να υπάρχει άμεση ιατρική ανάγκη, τότε αυτοί οφείλουν να καθαιρούνται⁶⁰. Σημειώνεται

δέ, εἰ μὲν κληρικοὶ εἶεν, καθαιρείσθωσαν, εἰ δὲ λαϊκοὶ, ἀφοριζέσθωσαν», Ἀγάπιος Ἱερομόναχος & Νικόδημος Μοναχός *Πηδάλιον*, σ. 223.

56 Η ερμηνεία που δίδει ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης στο Πηδάλιον για τον συγκεκριμένο κανόνα είναι: «Ὁ διορισμὸς τοῦ παρόντος Κανόνος οὗτος ἐστὶ. Κανένας ἀπὸ τοὺς ἱερωμένους διάγων σεμνῶς, ἄς μὴ ἔχη γυναῖκα συνείσακτον εἰς τὸν οἶκόν του, ἢ δούλην, ἔξω ἀπὸ τὰ ἀνούποτα πρόσωπα ὅπου περιέχει ὁ Κανὼν, δηλ., ὁ γ' τῆς α' Συνόδου, ἀτινά ἐστι, μήτηρ, καὶ ἀδελφὴ καὶ θεία, εἴτε ἀπὸ τὸν πατέρα, εἴτε ἀπὸ τὴν μητέρα, διὰ νὰ φυλάττη τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀκατηγόρητον κοντὰ εἰς τὸν λαόν. Ὅποιος δὲ ἀπὸ τούτους παραβῆ τὸν Κανόνα τοῦτον, ἄς καθαιρείται. Ὅμοίως δὲ καὶ οἱ εὐνοῦχοι, φυλάττοντες καὶ αὐτοὶ τὸ ἀκατηγόρητον εἰς τὸν ἑαυτὸν τοῦς, ἄς μὴ συγκατοικοῦν μὲ ὑποπτα πρόσωπα. Εἰ δὲ τοῦτο ἤθελαν τολμήσουν, Κληρικοὶ μὲν ὄντες (ὡς ἀκουσίως εὐνουχισθέντες δηλ. ἢ ἐκ φύσεως), ἄς καθαιρῶνται, λαϊκοὶ δὲ, ἄς ἀφορίζωνται», Αγαπίου Ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου Αγιορείτου, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός, τῆς μόνης αγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας* (Αθήναις: ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ ἐκδότη Κωνσταντίνου Γκαρπολά, 1841), σ. 23. Ράλλης & Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν κανόνων*, β' τομ., σ. 317 – 318.

57 Ἰωάννου Μαλάλα, *Χρονογραφία, Λόγος ΙΗ'*, 18, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, vol. 14, Bonnæ 1731, p. 456.

58 Ὅπ.αν.

59 Ε. Αρτέμη, «Αρσενοκοιτία, Μοιχεία καὶ Παλλακεία στὴ Βυζαντινὴ Κοινωνία», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 89 (2018-2019), 39-58, ἐιδικότερα, σ. 54.

60 «Ὁ θεὸς καὶ ἱερὸς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων κανὼν, τοὺς ἐκτέμνοντας ἑαυτοὺς αὐτοφονευτὰς κρίνει καὶ ἱερεῖς μὲν ὄντας, καθαιρεῖ, μὴ ὄντας δὲ, τῆς ἐπὶ τὴν ἱερωσύνην προκοπῆς ἀπείργει, δῆλον ἐντεῦθεν καθιστῶν, ὡς εἴπερ ὁ ἑαυτὸν ἐκτέμνων αὐτοφονευτῆς

ότι ο ευνουχισμός χωρίς να υπάρχει κάποιο νόσημα που τον καθιστούσε αναγκαίο αποτελούσε ύβρη απέναντι στον Θεό και συγχρόνως καθιστούσε τον αυτεννουχιζόμενο, φονέα του ίδιου τού εαυτού του⁶¹.

Στην επιστολή του Μ. Φωτίου προς τον ευνούχου Ιωάννη που υπήρξε και σακελλάριος φανερώνει πόσο μισητοί υπήρξαν οι ευνούχοι για την Εκκλησία στα χρόνια του, «μισητόν δέ τό σόν γένος νῦν μᾶλλον ἢ πρότερον καί διαβόητον ἐπί κακία παριστᾶς»⁶².

Γενικότερα παρατηρούμε ότι οι άνδρες που είχαν αυτοευνουχιστεί, ήσαν καταδικαστέοι, διότι προκαλούσαν κακό στον ναό τού Θεού, το ανθρώπινο σώμα. Από την άλλη, όσοι είχαν γίνει ευνούχοι λόγω ιατρικής θεραπείας ή εξαιτίας κάποιας τιμωρίας που είχαν λάβει, κατεδικάζοντο ή όχι από τους Πατέρες τής Εκκλησίας με βάση τη συμπεριφορά τους και το πόσο διατηρούσαν τη φύση τους μακράν από σεξουαλικά σκάνδαλα και σεξουαλικές αμαρτίες ή εγίνοντο επιρρεπείς σε αυτά.

Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή ησχολήθημεν επιλεκτικά με τις απόψεις ορισμένων Πατέρων τής Εκκλησίας, Εκκλησιαστικών Συγγραφέων και Κανόνων Συνόδων που αναφέρονται στο φαινόμενο του ευνουχισμού. Όταν ο Κύριος ημών Ιησούς Χριστός διετύπωσε λόγο για τους ευνούχους που θα κληρονομούσαν τη Βασιλεία των Ουρανών, εννοούσε μεταφορικά εκείνους που θα μπορούσαν να απαλλαγούν από τα πάθη τής ηδονής. Δεν θέσαμε ως αντικείμενο έρευνας τις κοινωνικές θέσεις και την εξουσία που είχαν αποκτήσει ορισμένοι ονομαστοί ευνούχοι, διότι αυτό είναι θέμα που δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί στο περιορισμένο μέγεθος ενός

ἔστιν, ὁ ἕτερον ἐκτέμων πάντως φονευτής ἔστι. Θεῆ δ' ἄν τις τὸν τοιοῦτον δικαίως καὶ τῆς δημιουργίας αὐτῆς ὕβριστήν. Διόπερ ὤρισεν ἡ ἅγια σύνοδος ὡς εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος εὐνουχίζων τινὰ ἐλεγχθεῖν, ἢ αὐτοχειρία ἢ ἐξ επιτάγματος, τοῦτον καθαίρει καθυποβάλλεσθαι, εἰ δὲ λαϊκὸς εἴη, ἀφορίζεσθαι· πλὴν, εἰ μήπου νόσημά τι περιπεσὸν πρὸς ἐκτομήν τοῦ πεπονθότος ἐκβιάζοιτο. Ὡσπερ γὰρ ὁ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου πρῶτος κανὼν τοὺς ἐν νόσῳ χειρουργηθέντας οὐ κολάζει διὰ τὸ νόσημα, οὕτω καὶ ἡμεῖς οὔτε τοὺς ἱερεῖς, ἐπιτάσσοντας εὐνουχίζεσθαι τοὺς νοσοῦντας, κατακρίνομεν, οὔτε μὴν τοὺς λαϊκοὺς, αὐτοχειρία πρὸς τὴν ἐκτομήν χρεωμένους, αἰτιώμεθα· τοῦτο γὰρ ἰατρειάν τοῦ νοσήματος, ἀλλ' οὐκ ἐπιβολὴν τοῦ πλάσματος, ἢ τῆς πλάσεως ὕβριν λογιζόμεθα». Κανόνας 8^{ος}, τῆς Αγίας καὶ Μεγάλῃς ἐν Κ'πόλει Α' καὶ Β' Συνόδου

61 Ὁπ.αν.

62 Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐπιστ. 14-Ιωάννη πατρικίῳ καὶ σακελλαρίῳ κατὰ τοὺς Ἀγγουρίους, PG 102, 937D.

επιστημονικού άρθρου.

Στη Βυζαντινή Κοινωνία υπήρχαν οι ευνούχοι εκείνοι που είχαν ευνουχιστεί ακούσια λόγω ιατρικής αναγκαιότητας είτε διότι είχαν υποστεί κάποια τιμωρία είτε από τον αυτοκράτορα είτε από κάποιον εχθρό των Βυζαντινών αλλά και εκείνοι που είχαν εκούσια ευνουχιστεί προκειμένου να εφαρμόσουν τους λόγους του Κυρίου εμπράκτως. Γενικότερα, οι ευνούχοι υπήρξαν πανούργοι και πονηροί άνθρωποι, οι οποίοι εχρησιμοποιούντο είτε ακούσια είτε εκούσια τις περισσότερες φορές για να ικανοποιήσουν κάποια ομοφυλοφιλικά πάθη. Ο συσχετισμός τής σεξουαλικής ηδονής με τον ευνουχισμό υπήρξε κατακριτέος από τους Πατέρες και καταδικαστέος από τις Συνόδους.

Τέλος, οι ευνούχοι που είχαν ευνουχιστεί ακουσίως, μπόρεσαν να αναρριχηθούν ακόμη και σε πατριαρχικούς θρόνους. Από την άλλη, πολλοί ευνούχοι απέκτησαν μεγάλη εξουσία πλησίον στους αυτοκράτορες και στην πραγματικότητα ορισμένες φορές υπήρξαν εκείνοι οι κυβερνήτες τής βυζαντινής αυτοκρατορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Καινή Διαθήκη, (Αθήνα: εκδ. Αποστολική Διακονία, 2000).

Παλαιά Διαθήκη, μτφρ. Εβδομήκοντα, (Αθήνα: εκδ. Αποστολική Διακονία, 2000).

Αγαπίου Ιερομονάχου & Νικοδήμου Αγιορείτου, *Πηδάλιον*, (Αθήναις: εκ της τυπογραφίας του εκδότη Κ. Γκαρπολά, 1841).

Αθανασίου Αλεξανδρείας, *Αποσπάσματα ερμηνείας στο Άσμα Ασμάτων*, PG 27, 1347-1363.

Βασιλείου Αγκύρας, *Περί τούς έν παρθενία αληθοῦς άφθορίας προς Λητόιον έπίσκοπον Μελιτηνης*, PG 30, 669-809.

Βασιλείου Καισαρείας, *Έπιστολή 115, Σιμπλικία αίρετικη*, PG 32, 529-532.

Ευσεβίου Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG 20, 9-909.

Ιουστίνου Μάρτυρος, Απολογητή, *Απολογία 1*, PG 6, 327-441.

Ιωάννου Μαλάλα, *Χρονογραφία*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, vol. 14, (Bonnae 1731)

Ιωάννου Σκυλίτζη, *Σύνοψις ιστοριών*, 245-246.39-42, Ioannis Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, CFHB, Series Berolinensis, 5, (Berlin: publ. I. Thurn, 1973).

Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ομιλίες εις το κατά Ματθαίον*, PG 58, 21-791.

Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Είς τήν προς Ρωμαίους* PG 60, 301—681.

Κλήμεντος Αλεξανδρέως, *Στρωματείς*, PG 8, 685-1382.

Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Λόγος ΙΘ΄- σηλητευτικός κατά ευνούχων*, PG 77, 1105-1109.

- Παύλου Αιγινήτη, *Επιτομή της Ιατρικής*, στο J. L. Heiberg, *Corpus Graecorum Medicorum*, 9, 2, (Leipzig and Berlin 1924).
- Ποιμένος Αββά, *Αποφθέγματα Πατέρων*, PG 65, 368A.
- Ράλλη, Γ. Α. & Ποτλή, Μ., *Σύνταγμα των θείων και ιερών Κανόνων*, Β', (Αθήνησιν: εκ της τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, 1852).
- Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, *Επιστ. 14-Ίωάννη πατρικίω καί σακελλαρίω κατά τούς Αγγουρίους*, PG 102, 937D.
- Ωριγένη Αλεξανδρείας, *Περί Ευχής*, PG 11, 416-564.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- ARTEMH, E., «Αρσενικοκίττα, Μοιχεία και Παλλακεία στη Βυζαντινή Κοινωνία», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 89 (2018-2019), 39-58.
- ΔΙΑΔΟΥ, Κ., *Η θέση των ενούχων στο Βυζάντιο και η δράση τους στην αυλή κατά την πρώιμη και μέση περίοδο*, (Θεσσαλονίκη 2016).
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, Ι., *Η ερμηνεία της Αγίας Γραφής στην Εκκλησία των Πατέρων*, τ. Α', (Αθήνα: εκδόσεις Ακρίτα, 1991).
- ΧΡΗΣΤΟΥ, Π., «Ωριγένης», *ΘΗΕ* 12, στηλ. 573-591,
- ΧΡΗΣΤΟΥ, Π., *Ελληνική Πατρολογία Τόμος Β' Περίοδος Διωγμών*, (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών 1978).
- ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ, Π., *Θέματα Κανονικού και Εκκλησιαστικού Δικαίου*, τ. Α', (Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία, 1994).